

AZERBAIJAN MİLLÎ TARİH MÜZESİ'NDE EL DOKUMA BİR ŞAL ÖRNEĞİ

A HAND-WOVEN SHAWL EXAMPLE IN AZERBAIJAN NATIONAL HISTORY MUSEUM

Sevgi YÜKSEL UZUNÖZ*

Ahmet AYTAÇ**

Esra KARACA***

ÖZ: Yüzyıllar içerisinde Orta Asya'dan Balkanlara kadar uzanan Türk kültürünün izleri, etnoğrafik ürünlerde de görülmektedir. El dokumaları buna en iyi örnektir. Oğuz boyulu iki devlet olan Azerbaycan ile Türkiye'nin tekstil ürünlerinin benzerliğinde bu izler görülebilir. Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de merhum Hacı Zeynelabidin'e ait konak 1920'li yıllardan bu yana Milli Tarih Müzesi olarak kullanılmaktadır. Coğrafyaya ait zengin bir arkeolojik ve etnoğrafik malzemeye sahip olan müzenin envanterlerinde bulunan bir kumaş 13 Nisan 2017 tarihinde müzede yapılan bir alan çalışmasında tespit edilmiş ve müze idaresinin oluru ile incelenmiştir. Makalede 18. ve 19. yüzyıl başlarında üretilen el dokuma yün şallardan Azerbaycan Milli Tarih Müzesi'nde bulunan 36,5x41,5 cm ölçülerindeki dimi örgülü şal kumaş parçası, özellikleri, yapılan analizler üzerinde durulacak ve Vedat Nedim Tor Müzesi'nde bulunan benzer örnekten bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: El dokuma, yün şal, kumaş, kültür, desen, gelenek.

ABSTRACT: The traces of the Turkish culture having extended from the Middle Asia to the alkans within centuries are also seen in ethnographic products. Hand-weavings are the best examples of this. These traces can be seen in the similarity of the textile products of Azerbaijan and Turkey, two states descending from the Oghuz tribe. The mansion belonging to the deceased Hadji Zeynelabidin in Baku, the capital of Azerbaijan, has been used as a National History Museum since 1920. A fabric included in the inventory of the museum and having a rich archeological and ethnographic material belonging to the geography was found during a field survey made in the museum on the 13th April, 2017 and examined via the approval of the museum administration. In the article, both the piece of twill-braided shawl fabric in the sizes of 36,5x41,5 cm, one of the hand-woven woolen shawls produced in the early 18th and the 19th century, included in the Azerbaijan National History Museum, its characteristics and the analyses made and the similar example included in the Vedat Nedim Tor Museum will be mentioned.

Keywords: Hand-woven, woolen shawl, fabric, culture, design, tradition.

* Öğr. Gör. - Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü Resim-İş Eğitimi Anabilim Dalı /Bursa - yukseluz@uludag.edu.tr

** Öğr. Gör. Dr. - Selçuk Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi El Sanatları Tasarımı ve Üretimi Bölümü/Konya - cicimsumak@gmail.com

*** Prof. Dr. - Uludağ Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Tekstil Mühendisliği Bölümü/Bursa - ekaraca@uludag.edu.tr

This article was checked by Turnitin.

Giriş

Türklerin Orta Asya'da başlayan dokumacılık kültürü Azerbaycan ve Anadolu'da gelişerek günümüze kadar devam etmiştir. Başlangıçta hayvan postunu taklit ederek, çözümlenmiş ipliklerine uçları dışarı sarkan renkli tiftikleri ve yünleri düğümleyerek oluşturulan dokuma türler (Aslanapa, 1976:636-650) tarih süzgecinden geçerek gelenekli halde gerek kültürel anlamda, gerekse günlük kullanım ile ticari manada gelişerek günümüze ulaşmıştır (Aytaç, 2014: 7).

İnsanoğlunun ihtiyaçları bugün oldukça büyük bir sektör olan tekstil endüstrisini meydana getirmiştir. Tekstil endüstrisi içerisinde bulunduğumuz yüzyılda önemli bir sektör haline gelmiştir. Büyük ve hızlı gelişen tekstil endüstrisinden önce birçok alanda olduğu gibi bu alanda da tamamıyla el sanatlarına dayanan bir üretim söz konusu idi (Aytaç, 2002: 9-12). Tekstil süsleme sanatlarının temelini ise dokuma sanatları oluşturur. Birden fazla katlanmış ve bükülmüş ipliklerin yan yana dizilmesiyle oluşturulan çözümlenmiş ipliklerinin, gruplar halinde, çerçeveler yardımıyla aşağı yukarı hareket ettirilmesiyle arada oluşan ağızlığa mekik yardımıyla atkı/desen ipliklerinin geçirilmesi ile oluşturulan dokuma olarak tanımlanan mekikli dokumaların tekstil tarihinde önemi büyüktür.

Dokumacılığın gelişimi, kirkitli dokumaların yapıldığı tezgâhlarda gücü ağacına paralel olarak gelişen bir metotla çözümlenmiş ipliklerini uçları delik ince ağaçlardan yapılmış bir çeşit tarak ve gücüler ile kaldırıp arada oluşan ağızlıktan atkı ipliğini geçirmek olmuştur. Ancak bu metotla bezayağı tekniğinin dışına çıkılmadığından, Tunç Çağı sonlarında, çerçeve gücü sisteminin geliştirilmesiyle çözümlenmiş grupları, ayrı ayrı kontrol edilmeye ve böylece değişik tekniklerle örgüler yapılmaya başlanmıştır (Aytaç, 1982: 146).

Gelişen endüstri ile birlikte büyük bir ivme kazanan alanlardan biri de hiç şüphesiz ki tekstil endüstrisidir (Aytaç, 2016: 39). Günümüze kadar gelişen çok zengin kültürel miraslardan biri de giyim-kuşamdır. Giyim-kuşam kültürü, genellikle bölgesel ve yöresel olarak kullanılan materyaller, motifler ve üretim tekniği bakımından belirleyici özellikler taşır. Bu kültürün önemli bir ögesi olan "şal", kadın ve erkek giyiminde oldukça önemli bir kullanım alanına sahiptir.

Dokuma kumaşların isimlendirilmesinde; şallar genellikle dokunduğu şehrin ismi ile birlikte adlandırılmıştır. Lahor şalı, Gürün şalı, İran şalı gibi. Bu tarz isimlendirme dokumanın künyesini oluşturması bakımından da önem taşımaktadır.

Fotoğraf-1: Berlin Staatliche Müzesi'nden XIII. yüzyıl Konya ipekli kumaş. (Öney, 1992: 167).

Kumaş dokumacılığı Selçuklu ve akabinde Osmanlı döneminde de yaygındı. Selçuklu döneminde altın telli ipek kumaşlar dokunmuş, yabancı hükümdarlara da hediye olarak gönderilmiştir (Bilgi,2007:11). Ankara tiftik keçisinden elde edilen yünlü dokuma Ankara sofu olarak ün yapmış ve ülke dışında da aranılan kumaşlar sınıfında yer almıştır (Dölen, 1992: 375). Osmanlı devri Narh Defterleri'ne bakıldığında “Akşehir ve civarında kumaş dokumacılığının yaygın olduğu ve bu kumaşların Akşehir Bezi” olarak adlandırıldığı görülmektedir ki (İnalçık, 2008: 93), Türk kumaş işçiliğinin gelişimi ancak XV. yüzyıldan itibaren sistemli olarak izlenebilir (Öney, 1992: 166). Kumaşların kalitesinin bozulmaması için devlet büyük gayret göstermiş, imalatta tespit edilen esaslara uyulmasını titizlikle denetlemiştir (Önsoy, 1988: 3-8). O dönemlerde değerli kumaşların, özellikle ipekli ve sırmalı kumaşların dokunması, devletin denetimi altındadır (Küçükerman, 1987: 19). Tafta, valâ, atlas, kutnu, kadife, kemha, seraser, futa olarak gruplanabilen kumaşlar XVI. yüzyıldan itibaren kaynaklarda geçmektedir. 1567 tarihli bir belgede kadın kaftanı yapımında kullanılan 90 cm boyunda, 6500 tellik, ipek, kutnu dokumalardan söz edilmekte, Hint, Acem, Bursa kutnularının perdahlanan kumaşlar olduğu en iyi kalitesine “tekyeli” denildiği belirtilmektedir (Atalayer, 1993: 57).

Osmanlı padişahlarının giysilerinin bir parçası da olan şal/kuşak dokumalar ipek ve yünden dokunmuşlardır. Atkıda altın ve gümüş klaptan ipliklerde kullanılmıştır.

Fotoğraf 2-3: TSM III. Selim'in portresi ve detay resmi. Kostantin Kapıdağlı, 1803 yağlıboya, 89x110 cm env. no.17/30. (Yüksel Uzunöz, 2016: 94).

Sultan III. Selim'in portresi, kuşağın bele dolanma şekli ve deseni hakkında bilgi vermektedir. Kuşağın uç kısımları, kenar bordür oluşturacak şekilde farklı renk ve çok az kenar püskülünden oluşmaktadır. Dokuma deseni, boyuna çizgili yeşil ve turuncu zemin renklerinin üzerine çiçek motifleri belirli aralıklarla sıralanmakta ve kenar bordüründe mavi renkli çiçekler dikkat çekmektedir. Bu tablo Selimiye kumaşının tarihlendirilmesi ve kullanılması için iyi bir belgedir (Gürsu, 1988: 138). Tablo aynı zamanda kuşak olarak kullanılan şal dokumanın tarihlendirmesi açısından da önemlidir.

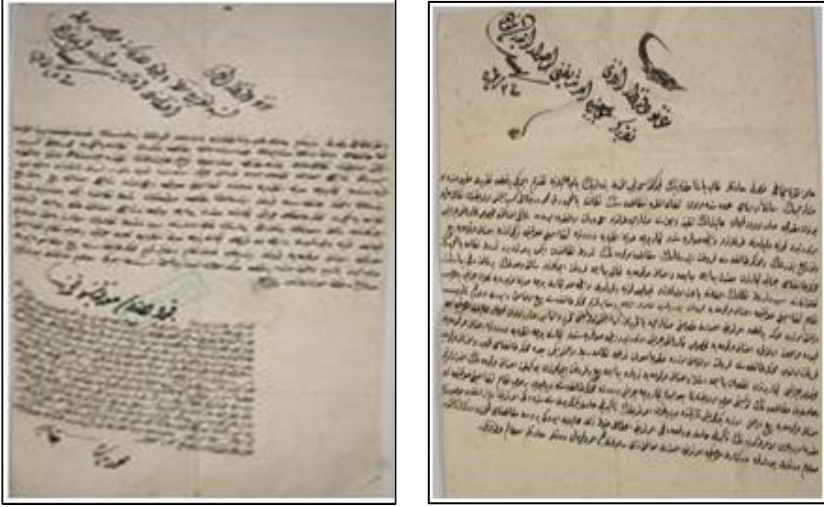
Şal Dokumaları

Kelime olarak Farsça kökenli olan şal, asıl olarak kuşak, omuz atkısı olarak (Koçu, 1967:213), ayrıca, kuşak, entari, bohça, perde, örtü gibi amaçlarla da kullanılmıştır. Osmanlı döneminde de şal dokumaları önemliydi.

Fotoğraf 4: 5525 Gömlek numaralı arşiv belgesi. (Aytaç, 2014: 129).

Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde, Maliyeden Müdevver Evrakı, 5525 Gömlek numaralı belgede “Adları yazılı müteaddid zevat ve eshal için muhtelif kimseler eliyle mübayaa olunan çeşitli ecnasda hil’atle ile atlas, kemha, kadife, destar, kalıçe, çuka, astar, şal vs. nevi, mikdar ve bedelatını ihtiva eden mübayaat defteri” nden (Aytaç, 2014: 129) bahsedilmektedir.

Fotoğraf 5-6: 2060 Gömlek numaralı arşiv belgesi. (Aytaç, 2014: 121).

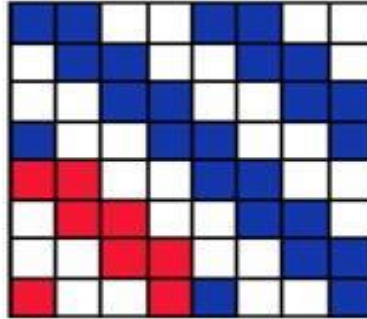
Yine Cevdet Tasnifi, İktisat Defterleri, 42 Dosya, 2060 gömlek numaralı, 1818 tarihli belgede “Şalcı esnafına mahsus kavrulmuş çiriş Konya, Kırşehir ve İncesu taraflarından Ankara’ya gelip damga emini marifetiyle satılmakta iken muhtekirlerin müdahalelerinin men (Aytaç, 2014: 121) edilmesinden” bahsedilmektedir. Arşivlerde şal ile alakalı daha çok sayıda belge olduğu bilinmektedir.

Türk şalları 18. yüzyıl da Bursa ve Gürün’de dokunmuştur. Bursa şalları desen itibariyle Lâhur şallarına benzese de onlardan çok daha ince ve daha parlaktır. Bu şallar iki renk ve bir çeşit desende dokunmuşlardır. Bu renkler genellikle kırmızı ve sarı veya kırmızı ve mavinin yoğun kullanımı ile oluşmuştur. Desenler çubuklu denen boyuna yollu ve içleri desenlidir. Şal, Anadolu’da kuşak olarak bele bağlanır, çocuk kundağı, bohça, sarık, boyun atkısı ve hırka yüzü olarak kullanılırdı. Şalların muhtelif desenlerinin yanı sıra elbiselik olarak kullanılan düzleri de vardı. Gürün’de yünden dokunan şallar, bitkilerden elde edilen boyar maddelerle boyanarak güveye karşı da bir apre oluşturulurdu. Lâhur, Kaşmir, Trablus, Horasan ve Kirman gibi tanınmış olanları da vardır (Yatman, 1957: 57). El dokuma şallar, “çubuklar arasında resmedilmiş çiçek motifleri ile ve bilhassa badem şekilli motifleri ile kendine mahsus güzellikte bir yünlü kumaştır” (Yatman, 1957: 213).

İstanbul Kapalı çarşı esnafının 1450'lerde simgesi haline gelmiş olan şallar; Türk ve Yabancı esnafı birbirinden ayıran özelliği de taşımaktaydı. İstanbul Kapalı çarşı esnafının en önemli giysi parçası esnafın beline bağladığı Gürün şalından yapılmış kuşaklar idi. Türk esnafı kırmızı renkten olanını beline bağlarken, Yahudi ve Rum esnafı da sarı renkte dokunmuş kuşakları tercih etmekteydi (URL-1).

Fotoğraf 7: V. N. T. Müzesi koleksiyonundan E-117 envanter numaralı, 21x25 cm ölçülerinde bir şal dokuma örneği ve detay. (Fotoğraf: Sevgi Yüksel Uzunöz arşivi)

Şekil 1: V. N. T. Müzesi'ndeki kumaşın örgüsü "S" yönlü Dimi 2/2.

Çözümlenmiş iplikleri dörtlü sıra taharla taharlanmıştır. El dokuması olan bu kumaşa renkli atkı iplikleri motif eninde devam etmektedir.

Fotoğraf 7'de görülen V. N. T. Müzesi'ne ait kumaşın çözgü renk raportu;

Renkler	İnce Çizgi	Zemin
Kırmızı:		8
Lacivert:		48
Kırmızı:	8	
Sarı:		48
Lacivert:	8	
Kırmızı:		48
Lacivert:	8	
Bej:		48
Toplam:	24	+ 192 : 224 tel/raport.

Zemin renkleri dört farklı renk ve 48'er iplikten oluşmaktadır. İnce çizgiler 8 ipliktir. İplik sayıları örgü sayısının katlarına eşittir. Çözgü iplik sayıları 48 olan açık sarı ve bej zemin üzerinde su yolu şeklinde devam eden motif, bir sağa bir sola dönerek hareket etmektedir. Benzer özellik Tarih müzesi örneğinde de görülmektedir. Mavi ve kırmızı zemin üzerindeki çiçek motifleri, renklerin yer değiştirmesi ile devam etmektedir.

Bakü Millî Tarih Müzesi

Fotoğraf 8-9: Azerbaycan Milli Tarih Müzesi'nin dış cephe ve iç mekânından görüntü (Fotoğraf: Ahmet Aytaç arşivi).

Azerbaycan'ın başkenti Bakü'deki en büyük ve önemli müzelerden birisidir. 1920 yılında kurulmuştur. Tagiyev Sokağında konumlanır. Azerbaycan'ın en eski dönemlerinden itibaren elde edilen arkeolojik ve etnografik malzemelerin sergilendiği Milli Müze kısmı ile ünlü petrol zenginlerinden Hacı Zeynelabidin'in yaşadığı ev ve mekânlardan oluşan bölümden ibarettir. Arkeolojik malzemeler Manna, Med, Skif, Atropatene, Albanlar ve Hürremiler dönemlerine aittir. Bunlardan başka burada Azerbaycan coğrafyasından derlenmiş değerli etnografik malzemeyi de bulmak mümkündür.

Tarih Müzesi Envanterinden Bir Dokuma Analizi

Tarih Müzesi envanterlerinde bu tarz çok sayıda kumaş yer almaktadır. Aşağıda analizi yapılan kumaş, Vedat Nedim Tor Müzesi'nden verilen örnek ile kullanılan motif ve kullanım şekli bakımından ayrıca renkler olarak da çok benzerdir.

Fotoğraf 10: Azerbaycan Milli Tarih Müzesi'nde bulunan, D.K.6101/E.op.4056 envanter numaralı kumaş (Fotoğraf: Ahmet Aytaç, Sevgi Y. Uzunöz arşivi).

Tarih müzesi D.K.6101/E.op.4056 envanter numaralı 36,5x41,5 cm ölçülerindeki kumaş parçasında yer alan çözü ve atkı iplik çeşitlerinin her bir lifi ayrı ayrı mikroskop altında incelenmiştir. İnceleme sonucunda, çözü ipliklerinin tamamının yün, atkı ipliklerinden motif oluşturmak için kullanılan kahverengi ipliğin pamuk diğerlerinin yün olduğu anlaşılmaktadır. Kumaşta yün lifinin incelik, hafiflik ve özellikle ısı izolasyon özelliğinden yararlanıldığı, pamuk lifinin atkı ipliği olarak yapıya dahil edilmesi ile kumaş mukavemetinin artırılmaya çalışıldığı düşünülmektedir.

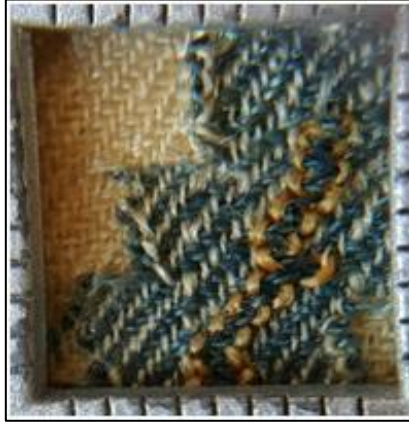

Fotoğraf 11-12: Tarih Müzesi'nde alan çalışmasından bir görüntü.

Türkiye V. N. T. Müzesi koleksiyonunda yer alan 117 envanter numaralı yün şal örneğinde olduğu gibi "S" yönlü Dimi 2/2 örgüsü ile dokunmuştur. Atkı iplikleri bölgeseldir ve motif eni kadar atılır. Atkılar her renk için kumaş eni boyunca devam etmiştir.

Fotoğraf 13-14: Kumaş ön yüzü atkı iplikleri hareket detayı ve arka yüzü atkı iplikleri hareket detayı ile dokuma tekniği görüntüsü. (Fotoğraf: Ahmet Aytaç, Sevgi Y. Uzunöz arşivi)

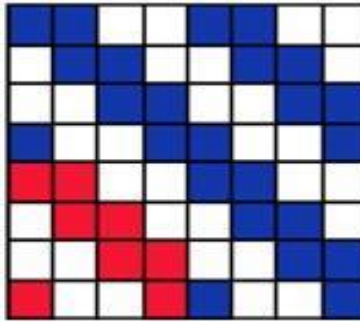
Fotoğraf 15: Kumaşın arka yüzeyinden 1 cm²'lik detay. (Fotoğraf: Sevgi Y. Uzunöz arşivi)

Bir cm²'lik lupla incelendiğinde çözgü 34/cm tel ve atkı 34/cm tel olarak sayılmaktadır. Ancak iplik sıklıkları kumaş yüzeyinde değişkenlik göstermekle birlikte ortalama bir değer olarak kabul edilebilir. Aynı ağızlığa atılan atkı ipliklerinin sıra ile birbirlerine dolanarak bir sonraki ağızlığa taşınması da net olarak görülmektedir.

Kumaşa ait rapor ve örgülendirmesi ise aşağıdaki gibidir.

Çözgü renk raportu;

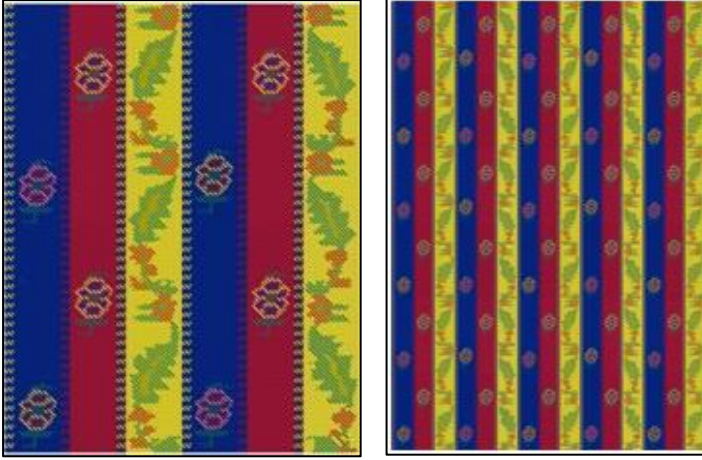
Renkler	Şerit	Zemin Renk	Şerit
Lacivert	: 8	+ 40	+ 8
Kırmızı:		40	
Lacivert	: 8		
Sarı	:	48	
Lacivert	: 8	+ 40	+ 8
Kırmızı:		40	
Lacivert	: 8		
Sarı	:	48	
Toplam	: 24	+ 256	+ 16: 304 tel /raport

Şekil 2: Tarih müzesi D.K.6101/E.op.4056 envanter numaralı dokuma kumaş parçasının birim örgüsü.

Şal dokuma kumaşın tahar planı sıra tahar ve örgü "S" yönlü dimi örgüdür. Sarı zemin üzerinde yer alan motifler simetrik bir düzene sahiptir. Sol yollu ve düz tahar bir çözgüye simetrik desenin yerleştirilmesi oldukça zor ve maharet gerektirir. Birim raport da desen genel hatlarıyla benzer görünmesine rağmen, tam anlamıyla simetriyi yakalayamamaktadır.

V. N. T. Müzesi örneği ile karşılaştırıldığında sarı zemin çözgü 48 tel dir. Mavi ve kırmızı alanlarda çözgü iplik sayısı 40 tel dir. Motif karakteristik özellikleri bakımından benzerlik göstermektedir.

Şekil 3-4: Tarih müzesi D.K.6101/E.op.4056 envanter numaralı dokuma kumaş parçasının birim raportu ve raport tekrarı.

Şekil 5: Kumaşın çözgü renk raporunun uygulanışı.

Sonuç

Sonuç olarak, Selçuklulardan beri gelenekli üretimlerden olan dokumacılıkta şal dokumalarının kültürel manada önemli bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır.

Azerbaycan Milli Tarih Müzesi'nde yer alan kumaşın "S" yönlü Dimi 2/2 örgüsünün Anadolu'da ki üretimlerle renk, desen, kullanılan motifler benzerlik gösterirken, simetrik kompozisyon kullanımı ile belirgin bir farklılık göze çarpmaktadır. Ancak, bej, beyaz ve sarı zemin çözüğü ipliklerinin sayısı (48) eşit miktarda kullanılmıştır. Bu zemin üzerine yerleştiren çiçek motifleri benzerdir. Badem veya çiçek olarak tanımlanan motiflerin yerleştirildiği zemin çözüğü iplikleri sayısı Tarih Müzesi'ndeki kumaş çözüğü iplik sayısı 40 iken Vedat Nedim Tor Müzesindeki kumaşta 48 dir. Bu durum, kırmızı ve mavi zemin renginin dimi 2/2 örgüsünün iki tekrar daha fazla uygulandığını gösterirken, belirli bir kalitenin tutturulması ve desen uygulamasında belirgin kuralların uygulandığının da göstergesi olabilir. Kumaş boyunca farklı renklerle şeritlere ayrılmış alanlarda birim raport, çiçek bezemesi ve kıvrık dal üzerine suyolu tarzı bitkisel bezemeleri içermektedir.

Çözüğü iplikleri yündür. Enine bölgesel olarak atılan atkı ipliklerinden sadece kahverengi ipliğin pamuk diğerlerinin yün olduğu tespit edilmiştir.

Azerbaycan'ın en köklü ve önemli müzelerinden olan Milli Tarih Müzesi bu tür gelenekli etnografik eser bakımından zengin bir müzedir. Azerbaycan ile Anadolu Türk dokumaları arasında da neredeyse aynılığa varan teknik ve desen benzerliğinin olması köken olarak birlikteliğin de bir başka göstergesidir.

36,5x41,5 cm ölçülerindeki örneğin büyük bir dokumadan elde kalan küçük bir parça olduğu sökülmemesi için bir tarafının el dikişi ile çevrilmiş olmasından anlaşılmaktadır.

Hem Anadolu'da hem de Azerbaycan'da üretimin artık kalmadığı somut olmayan kültürel miras ürünlerine etnoğrafik önemlerinden dolayı sadece müzelerde rastlanabilmektedir.

Orta Asya kökenli olarak Azerbaycan ve daha batıda yer alan Anadolu coğrafyasında yaşayan kardeş iki devletin topraklarında aynılığı bariz olarak tespit edilen maddi kültür öğelerinin olması folklorik devamlılığın sürdürülebilirliğine de incelenen şal ile iyi bir örnek teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

ASLANAPA, Oktay (1976), "Türk Halı Sanatı". *Türk Sanatı, Türk Dünyası El Kitabı*, s. 636-650, Ankara: TKAE Yayınları.

ATALAYER, Günay (1993). "Dünden Bugüne Anadolu'da Kumaş Dokuma Sanatı", *Türk Kültüründe Sanat ve Mimari*, S/41-72, İstanbul: 21. Yüzyıl Vakfı Yayınları.

- AYTAÇ, Ahmet - İLBAK, Merve (2014). *Başbakanlık Osmanlı Arşiv'lerinde El Dokumalarına Dair Önemli Kayıtlar*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- AYTAÇ, Ahmet (2016). "Bekir Yaman Koleksiyonda Bulunan 18. yüzyıla Ait Bir Kumaşa Dair". *VI. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri (VI. International Turcic Art, History and Folklore Congress / Art Activities)*, Konya, 12-13-14 Mayıs, s. 39-43.
- AYTAÇ, Ahmet (2002). "Beledi Dokumaları". *İlgi Dergisi*, İstanbul, S. 103, s. 9-12.
- AYTAÇ, Çetin (1982). *El Dokumacılığı*. Ankara: MEB Yayınları.
- BİLGİ, Hülya, (2007). *Osmanlı İpekli Dokumaları Çatma ve Kemha*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi Yayınları.
- DÖLEN, Emre (1992). *Tekstil Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları.
- GÜRSU, Nevber (1988). *Türk Dokumacılık Sanatı*, İstanbul, Redhouse Yayınevi.
- İNALCIK, Halil (2008). *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KOÇU, E. Reşat (1967). *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. Ankara: Başnur Matbaası
- KÜÇÜKERMEN, Önder (1987). *Hereke Fabrikası*. İstanbul: Sümerbank Yayınları.
- ÖNEY, Gönül (1992). *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ÖNSOY, Rifat (1988). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- YATMAN, Nurettin (1957). *Türk Kumaşları*. Ankara: Ankara Halkevi Neşriyatı.
- YÜKSEL UZUNÖZ, Sevgi (2016). *Üsküdar Dokumalarının (18. ve 19. Yy) Müzelerde Bulunan Örnekleri Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi.

Elektronik Kaynaklar

URL-1: <https://gazi.academia.edu/ZahideImmer>Erişim tarihi: 10 Mayıs 2018.
Saat:15:00